

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

С.І. БЕРЕГОВИЙ

Українська культура у європейському та світовому вимірі

Навчально-методичний посібник

**Всі цитати, цифровий та фактичний
матеріал, бібліографічні відомості
перевірені. Написання одиниць
відповідає стандартам.**

**Підпис автора _____
“ _____ ” _____ 2012 р.**

Київ НУХТ 2012

УДК 008 (477)

Рецензент В.О.Колосюк, канд. істор.наук

С.І. Береговий. Українська культура у європейському та світовому вимірі/: Навчально-методичний посібник. – К.: НУХТ, 2012р. – 154 с.

Навчально-методичний посібник подає генезис української і світової (європейської) культури у взаємозв'язках і взаємовпливах від найдавніших часів до сучасності. Розглянуті культурні феномени античності, середньовіччя, ренесансу, бароко, 19-20 століть, сучасна культура в Незалежній Україні. Представлені концепції видатних представників культурологічної думки.

© С.І.Береговий,2012
© НУХТ, 2012

ПЕРЕДМОВА

Навчально-методичний посібник розрахований на студентів, що вивчають нормативні культурологічні дисципліни в межах відведеного МОН на це часу (16 год лекційних занять).

Відповідно до сітки лекційних годин, матеріал розділений на 8 тем, що охоплюють усі етапи культурогенезу на українських і світових теренах від найдавніших часів до сучасності. Перша тема присвячена теоретичним засадам культурології, інші – епохам розвитку культури.

Концепція посібника, спосіб подачі матеріалу та його відбір складались протягом тривалого часу. Запозичений значний досвід кафедри українознавства НУХТ у викладанні таких дисциплін як «Українська та зарубіжна культура», «Культурологія», «Історія Української культури», «Світова культура та мистецтво». Методологія роботи ґрунтується на наукових принципах історизму та об'єктивності, ретроспекції, хронологічному підході. Автор глибоко переконаний, що вирішальну роль у формуванні всіх, без виключення, культурних феноменів відіграють взаємозв'язки і взаємовпливи (подекуди не прямі, опосередковані) між світовою і національною культурою. Українська культура розглядається, насамперед, у європейському контексті. Робиться наголос, що на усіх етапах свого культурного поступу українці за своєю ментальністю, характером творчості, переконаннями національної еліти були невід'ємною частиною європейського культурного простору, послуговувалися його кращими здобутками, збагачували Європу своїм генієм. Ідеї рівноправності та діалогу культур, так само, є підґрунтям культуротворення в Незалежній Українській державі.

Потрібно підкреслити, що у посібнику представлено авторське бачення історії культури у поданні, яке притаманне лекційній формі, безпосередньому спілкуванню викладача і студента. В ньому викристалізовувалась структура, відбір матеріалу, приклади і імена, здатні викликати найбільшу зацікавленість аудиторії, збудити інтерес та енергію молоді до роздумів і подальших самостійних пошуків.

Подекуди приходилось відходити від певних штампів академізму і системності, спроб охопити весь комплекс проблем та творів тієї чи іншої епохи. Натомість до кожної теми пропонуються ключові слова та мистецькі терміни, списки літератури, джерел, питання самоконтролю, тести. Критично оцінює автор окремі наукові концепції, які, з року в рік, у незмінному вигляді, тиражуються у підручниках та монографіях.

Головне, на нашу думку, переконати студента в тому, що культурою потрібно оволодівати не лише теоретично, але сприймати її чуттєво, емоційно, вбирати у власну душу і послуговуватися нею у повсякденності.

Посібник містить численні приклади з літератури, поезії, живопису, скульптури, кінематографу тощо. Більшість з них через призму власного бачення, особистого сприйняття у різний час та в різних місцях, музеях і країнах.

Надзвичайно цінною для автора була зацікавлена і активна участь у підготовці посібника студентів факультетів ОФПД та БТЕК, з якими приходилося працювати останніми роками. Спільно відбиралися фрагменти доповідей на секції культурології щорічної студентської наукової конференції НУХТ, окремі творчі завдання і реферати. Студенти допомагали у розшифровці та друкуванні диктофонних записів, зроблених під час лекцій.

Сподіваємось, що навчально-методичний посібник буде корисним не лише студентам різних факультетів і форм навчання НУХТ, а й широкому студентському загалу, а також усім, хто цікавиться проблемами культури.

ТЕМА 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ КУЛЬТУРИ

1. Природа – людина – культура.
2. Культура і цивілізація.
3. Культура світова та національна.
4. Ранні форми культури.

Ключові слова і терміни:

Culturare, екологія культури, антропологія, еволюція, цивілізація, генезис, артефакт, археологічна культура, культурний шар, Homo Sapiens, анімізм, неоліт-неолітична революція, палеоліт, автохтонний, мегаліти.

1. Природа – людина – культура

Сучасні люди постійно і, за різних обставин, послуговуються терміном культура, який усім зрозумілий, але для кожного має свої відтінки і значення. Для більшості це синонім освіченості, вихованості, доброї поведінки, хорошого смаку і манер, набутих індивідом у сім'ї, школі, суспільстві. Багато говорять і пишуть сьогодні про культуру розумову, професійну, фізичну, національну і світову, духовну і матеріальну. Об'єднує усі ці різноманітні поняття латинський корінь «cult», *cultio* (обробка, плекання), *cultus* (опіка, турбота, пізніше – вшанування, поклоніння), *culturare* (вирощувати, доглядати). У античну добу, в стародавньому Римі, ця термінологія стосувалась переважно землеробства. Так, до нашого часу дійшов трактат римського політика Марка Порція Катона (234 – 149 р. до н. е.) – «De agri cultura» де докладно розглядаються питання ефективного землекористування і використання праці рабів.

Однак, поступово, в тому ж Римі, вищезгадані терміни поширюються для позначення інших сфер діяльності, пов'язаних з духовним життям – релігією, філософією. Видатний філософ Марк Туллій Ціцерон у листах «Тускуланські бесіди» (45р. до н. е.) порівнює духовні роздуми вченого з працею селянина. Як останній, зрошуючи своїм потом землю, плекає добрий врожай, так перший - невтомною інтелектуальною діяльністю плекає власну душу, оволодіває здатністю до мудрих думок і вчинків: «Cultura animi autem philosophia est» (філософія є культурою душі) – підкреслює Ціцерон .

У середньовічну епоху (5 – 16 ст.) латинське *cultio* або *culturare* вживаються, переважно, у словосполученнях, що означають ступінь майстерності, або навички в ремісничій та інтелектуальній праці.

Справжній інтерес до феномена культури виникає у Європі лише у 17 – 18 ст. в добу Просвітництва. Термін набуває самостійного лексичного значення. Просвітелі розуміють культуру, як продукт людського розуму, освіти, виховання, критично оцінюють попередню епоху, порівнюючи її людей із тубільцями на нових відкритих континентах, які ведуть здебільшого природне, тваринне існування. (Д. Дефо- Робінзон Крузо, Дж. Свіфт- Пригоди Гулівера). Щоправда, глава французького просвітництва Ж. Ж. Руссо, протиставляючи «культуру» «природі» віддавав перевагу як раз останній, вважаючи її продуктом довершеного божественного розуму, а культуру – недосконалого людського розуму. На противагу, Іммануїл Кант (1724 - 1804) називає людину істотою двох світів: світу природної необхідності (несвободи) і світу культури та моралі (прагнення до свободи). Людина, на думку вченого, здатна піднятися від зумовленого природою емпіричного, чуттєвого існування, до усвідомлення свого морального обов'язку, мети життя, яка полягає в тому, щоб творити добро для інших, а самому постійно вдосконалюватись. «Зоряне небо наді мною і моральний закон в моїй душі – ось дві речі які не перестають бентежити і хвилювати все життя », - писав філософ.

Великий внесок у європейську культурологічну думку зробила плеяда німецьких філософів і письменників доби романтизму. Для Й. Г. Гердера культура є наслідком прагнення людини до творчості і розумової діяльності, що знаходить вираз у мові, науці, мистецтві, релігії, сім'ї. Це необхідна і невід'ємна реальність людського суспільства незалежно від країн і народів. Гердер одним із перших у Європі зацікавився вивченням культур, серед яких виділяв і українську. Й. Ф. Шіллер (1759 - 1805) вбачав завдання культури в розвитку і гармонізації фізичної і моральної природи людини. У філософії Г. Ф. В. Гегеля (1770 - 1831) завдяки культурі здійснюється постійний рух від природної непосредності до вищої духовності. Гегель зводить культуру, переважно, до пізнання абсолютного духу.

Досягнення природничих і гуманітарних наук упродовж 19 – 20 ст. дозволили всебічно дослідити феномен культури, дати йому безліч тлумачень і оцінок, які стали підґрунтям **культурології** як нової науки про культуру. Визначення поняття культура стало предметом спеціального дослідження в книзі А. Крьобера і К. Клакхона (1952) які навели близько 150 її тлумачень. З того часу культурологія бурхливо розвивається, останніми роками стає базовою навчальною дисципліною у вищій школі.

Взаємозв'язок і послідовність у понятійному ряді: природа – людина – культура допомагають краще усвідомити наступні *сентенції* (лат. *sententia* – міркування, судження, короткі висновки) :

1. Культура – те чого не існувало в природі і що створено людиною.

На питання: що для вас є культура? Видатний актор Сергій Юрський відповів – самообмеження. І пояснив, що, напевне, в кожній людині постійно протидіють інстинкт і мораль, бажання і обов'язок, тіло і душа. Обмеженнями були **табу** первісних людей, ними є десять заповідей Христа, численні закони

норми і правила в яких існує суспільство, але без волі і зусиль кожної людини, без її самоконтролю гармонія зі світом і собою не досягнена.

Отже об'єктом культури є природа, суб'єктом - людина.

2. Культура твориться внаслідок свідомої, творчої діяльності притаманної лише людям, як виду, здатному перейти межі інстинкту, вийти за кордон природи. Саме тому культура відрізняє людину від тварини.

3. Культура є другою природою. Пристосовуючись до природи і пристосовуючи природу до своїх потреб, людина виробляє ніби штучний захисний кокон – житло, одяг, зброя, вірування ... без якого вже не може існувати. Культура стає другим домом людини, сприяє її відокремленню від природи. Страх людини перед природою, з розвитком цивілізації перетворився на бажання «підкорити» її, максимально скористатись усіма природними багатствами. У 20 ст. особливо гостро постало питання про збереження навколишнього середовища, з'явилась наука екологія, (від грецьк. Oikos – дім) мета якої навчити людину порядкувати у природі як у власному домі. Нині актуальне збереження не лише природи, але, власне, і культури від усілякого «сміття» та руйнування. Академік Дмитро Лихачов запропонував термін **екологія культури**. На його думку, знищення, або недбале ставлення до культурних пам'яток, поблажливе ставлення до аморальності, нецензурної лексики не менш згубне для людини ніж отруєння морів, вирубування лісів. Про страшні наслідки екологічного і культурного геноциду, що здійснювався в добу тоталітаризму в Україні одним із перших заявив у своєму романі «Собор» Олесь Гончар. А хіба сучасна техногенна цивілізація з її неодмінним атрибутом «попмасової культури» не несе небезпеки для людини і природи? За прикладами далеко ходити не треба)

4. В широкому сенсі, культурою є все створене людиною і чим вона послуговується (зокрема і такі, на перший погляд, далекі від культури: ядерна зброя, нецензурна лексика і т. ін.) відтак...

5. Немає некультурних людей – вони лише відрізняються рівнем своєї культури. Якщо уявити культуру у вигляді сходів, якими людина крокує угору, то кожен знаходиться на своїй відстані від землі до неба. Варто пригадати знамениті слова Сократа :«Я знаю, що я нічого не знаю». Піднявшись у недосяжну для більшості людей височінь знання про світ, філософ осягнув його безмежність.

6. Культура - це міра людяності в людині. Лише той, хто йде сходами культури може акумулювати в собі кращий досвід людства.

7. Культура не передається генетично. На відміну від біологічних якостей її неможливо набути від батьків або предків. Варто визнати, що Природа заклала в кожному людину різні потенційні можливості, або здатність до засвоєння культури, але без певного виховання і навчання нею неможливо оволодіти, так само, вже набуту культуру можна втратити, зійшовши зі шляху суспільної, творчої діяльності.

В основу більшості культурологічних досліджень покладений т. зв. **антропологічний** принцип (від. грецьк. anthropos - людина) – культура

розглядається як притаманна лише людині здатність перетворювати природу заради власних потреб, які по мірі розвитку підіймаються на все більш високий рівень. Антропологічна, або **функціональна, концепція культури** представлена в працях видатного англійського етнографа і соціолога Б.К. Малиновського (1884-1942), французького етнологіста і соціолога К. Леві-Строса (1908-1991), американського етнографа А. Кребера (1876-1960) та багатьох інших. У найбільш узагальненому вигляді антропологісти розглядають культуру як *сукупність матеріальних та духовних цінностей, вироблених людством упродовж усієї історії*, а також сам процес творення і розподілу цих цінностей.

Матеріальна культура – надзвичайно важливий чинник у розвитку як людини, так і суспільства. Вона визначає рівень освоєння людиною сил природи, охоплює усі сфери існування і розвитку людей. Без ретельного вивчення знарядь праці, зброї, одягу, житла, предметів домашнього ужитку неможливо сформулювати правильної уяви про культуру того чи іншого народу у різні епохи. Через них ми дізнаємося також про здібності і знання, що застосовуються у процесі матеріального виробництва. Оскільки культура – явище цілісне, то у будь-якому її прояві міститься як **матеріальне так і духовне начала**. Навіть людина первісної доби, прикрашаючи орнаментами зброю, зображуючи на стінах печер сцени полювання, ховаючи покійника обличчям на Схід прагнула виразити у цих діях, духовний зміст. Сучасні твори мистецтва так само потребують певних затрат, існують у матеріальній формі, але їх основне призначення – нести духовну наснагу. Взагалі, культура має найвищу духовну вартість лише для тих, хто її розуміє, намагається відкрити. Мало визнавати, що Моцарт чи Бах є великими композиторами, а Пікассо чи імпресіоністи – великими художниками. Доки їх не почув і не побачив, не спробував зрозуміти сенс їх епохи та творчості ці духовні глибини для тебе залишаються непізнаними. До визначних духовних цінностей людства відносять релігію, філософію та мораль, освіту, музику, літературу, мистецтво.

У структурі духовної культури надзвичайну роль відіграють поняття **цінностей, ціннісних орієнтацій**. Вони визначають наше ставлення до речей і явищ, як духовних, так і матеріальних. Цінності добра, справедливості, патріотизму, дружби, кохання важливі для соціальної адаптації є усталеними категоріями людських стосунків. Освоюючи цінності навколишнього світу, більшість людей спирається на існуючі в кожній культурі традиції, норми, звичаї. Деякі з них є специфічними для даної культури, визначають обличчя (менталітет) нації. У системі чеснот – що є ядром будь-якої культури провідне місце займають **загальнолюдські цінності** (свобода, незалежність, життя). В культурній антропології прийнято виділяти чотири основні сфери людських цінностей – побут, ідеологія, релігія, художня культура. Кожна людина у тій чи іншій мірі послуговується суспільними цінностями та орієнтаціями, але керується і особистими уявленнями та поглядами, властивостями свого характеру та виховання.

2. Культура і цивілізація

Ми сприймаємо увесь хід світової історії як послідовну зміну епох, для кожної з яких характерний свій рівень розвитку економіки, суспільства, науки

та культури. Такі епохальні утворення називаються **цивілізаціями**. Сьогодні в науці прийнято віддавати перевагу цивілізаційному підходу, вивчати феномени цивілізацій різних народів і часів. Зразковими моделями таких утворень вважають Античність, або ж сучасну глобалістичну цивілізацію як її спадкоємицю. Відповідно вибудовується схема історичної періодизації культури нинішнього глобалізованого світу. У самих загальних рисах вона має такий вигляд:

Первісна (доісторична) цивілізація	Від виникнення культури і перших людських спільнот до появи перших держав.
Цивілізація стародавнього світу	Єгипет, Шумер, Вавилон, Антична (греко-римська цивілізація) Ст. Китай тощо. 3 тис. р. до н. е. – 5 ст. н. е.
Цивілізація середньовіччя і Ренесансу	5 – 16 ст.
Цивілізація Нового часу	17 – 19 ст.
Новітня, сучасна глобальна цивілізація	20 – поч. 21 ст.

Широко практикується серед вчених і не хронологічний, а, наприклад, континентальний підхід. У збірці наукових праць провідних вчених гуманітаріїв зі світовим ім'ям “Древние цивилизации”. всі 19 розділів містять розвідки, про цивілізації Єгипту, Африки, Малої Азії, Закавказзя, Середньої Азії, Скіфів, Стародавніх Індії, Китаю, Японії, Америки... Автори досліджують витоки культури усіх давніх народів планети від появи перших ознак творчості до визначних шедеврів.*

Принцип цивілізаційного підходу уперше був запропонований у 18 ст. коли добре знане латинське слово **civilis** (громадянський, державний, суспільний, українське – цивільний) примінили для оцінки тих періодів історії, коли уперше з'явилися ознаки суспільної організації і практики. У книзі шотландця Адама Фергюсона (1723 – 1816) “Досвід історії громадянського суспільства” (1767 р.) історія людства розглядається, як послідовна зміна трьох стадій: дикунства, варварства, цивілізації. Такої ж схеми дотримувався і американець Льюїс Генрі Морган (1818 – 1881) у книзі “Стародавнє суспільство”.

Дещо відкоригувавши цю схему відносно сучасної хронології стародавніх культур можна подати її у наступному вигляді:

*Древние цивилизации (Ancient civilizations) под. ред. Г. М. Бонгард-Левина. М. Мысль, 1989.-489 с.

В основу цивілізаційного підходу була покладена теорія або **концепція еволюції** (лат. *evolutio* – розгортання) – поступового розвитку, змін і трансформацій, що як у природі так і в суспільстві приводять до виникнення нової якості. Величезний вплив на еволюціоністів справила теорія Ч. Дарвіна (1859 р.) про еволюцію видів тварин шляхом природного відбору від нижчих форм до вищих в процесі пристосування до умов навколишнього середовища. Теорію соціальної і культурної еволюції розробляв Ф. Енгельс (1820-1895). У праці «Діалектика природи» один із розділів якої має назву «Роль праці у процесі перетворення мавпи на людину», вчений писав, що у наслідку колективної діяльності первісних людей мінялась їх зовнішність, вони оволодівали мовою, мисленням. Фундаментальні основи теорії культурної еволюції заклав Едуард Бернетт Тайлор (1832-1917), видатний етнограф, засновник кафедри антропології Оксфордського університету. У праці «Первісна культура» (1871) на основі величезного етнографічного матеріалу, він, за методом Дарвіна, розробляє схеми лінійного розвитку різних культур від найпростіших до більш складних форм. Культурна еволюція, на його думку, обумовлена не стільки свідомістю, скільки дією спроб і помилок, наслідуванням, впливом індивідуальних та групових інтересів. Лінійні потоки культури поступово розвиваються, але в разі їх перетинання здатні швидко утворити нову якість.

Культура для Тайлора, по суті, є синонімом цивілізації оскільки «складається з знання, вірувань, мистецтва, моралі, законів, звичаїв та деяких інших здібностей і навичок, які засвоєні людиною, як членом суспільства».

Так само, видатний французький історик Франсуа Гізо уявляв цивілізацію лише як наступну ланку у безперервному процесі розвитку природи-людини-культури. Для нього вона квінтесенція усього кращого досвіду, накопиченого людством, яке у майбутньому прийде до спільної мети і спільної культури.

Значний внесок у вивчення процесів функціонування культури у суспільстві зробили представники **соціологічної школи**, або концепції П. Сорокін, Г. Маркузе, Т. Адорно та ін. Культура розглядається ними як цілісне утворення, складна ієрархія соціальних систем. Питирим Сорокін (1889-1968) - соціолог, змушений емігрувати з Росії до США через більшовицьку владу, згодом став президентом американської соціологічної асоціації, висунув теорію суперсистем культури як вирішального фактору існування і розвитку різних соціальних груп. Вчений завжди відстоював думку про взаємозв'язок і взаємовплив різних культурних систем, який стає все більш інтенсивним з розвитком цивілізації.

«Зрозуміло без слів, - пише Сорокін, що соціокультурні феномени міняють позиції як у фізичному, так і в соціальному просторі. Вони неперервно мігрують, циркулюють і пересуваються з місця на місце, від однієї групи до іншої, від одного класу до другого, назад і вперед, згори вниз в різноманітному

стратифікованому соціокультурному універсумі. Автомобіль і ленінський комунізм, безрукавки, короткі зачіски, ванни і радіо, джаз і губна помада, теорії революції і симфонії Бетховена, захисні тарифи і теософія – всі ці практично культурні об'єкти і цінності рухаються із Сполучених Штатів у Китай, з Відня в Сідней і Калькуту, з Детройта в Москву, від вищих класів до нижчих, з міст до сіл, від аристократів до пролетаріату і навпаки».

На відміну від еволюціоністів і соціологів ряд вчених намагаються протиставити культуру і цивілізацію, а сам їх розвиток показати у вигляді коловороту. Основоположником *концепції циклічного розвитку* культури вважається італієць Дж. Віко (1668-1744). На його думку, кожен народ проходить цикл у своєму розвитку, який включає три епохи: *дитинство*, або бездержавний період, де провідна роль належить жерцям; *юність*, для якої характерне формування держави і підкорення героям; *зрілість людського роду*, де відносини між людьми регулюються совістю та усвідомленням свого обов'язку. Формою правління в цей період є монархія або демократична республіка. Досягнувши вищого ступеня розвитку, людство знову падає на нижній. Епоху середньовіччя Віко трактує, наприклад, як «друге варварство».

Відомий російський природознавець М. Данилевський (1822-1885) застосовуючи методологію систематизації у біологічній науці, робить спробу обґрунтувати розвиток замкнених циклів людських культур (індійської, китайської, іранської, грецької, римської тощо). Кожен тип культури проходить, в основному, три фази розвитку: етнографічну (нерозвинену), державну (розквіт), та цивілізаційну – поступовий занепад.

Занепад цивілізацій, на думку Данилевського, обумовлений як локальним характером їх досягнень, так і нездатністю до передачі своїх кращих здобутків культурам іншого типу. Вчений не вірить у існування світової цивілізації, наводить численні приклади непорозумінь і протиставлень Західної цивілізації і Росії. Значний вплив на культурологічну думку справила теорія О. Шпенглера, викладена у праці «Занепад Європи» - справжнього інтелектуального бестселера першої чверті 20 ст.

Заперечуючи основні постулати європейської науки 19 ст. – історизм, європоцентризм, еволюцію, філософ показує світову культуру як низку незалежних одна від одної, замкнених культур, кожна з яких має свій темп розвитку і час існування. Культура, подібно до тіла і душі людини, народжується, проходить стадію молодості, зрілості, старіння і поступово вмирає. Для прикладу вчений бере 8 культур – Єгипетську, Вавилонську, Майя, Індійську, Китайську, «аполонівську» (Греко-Римську), «магічну» (Візантійсько-арабську) та «фаустівську» (західно-європейську). У трьох останніх, як бачимо, різні народи об'єднуються особливим станом душі (антична душа, за міфологемою Шпенглера, схильна до споглядання краси, спокою, європейська - пристрастний пошук істини у постійному протиборстві бога з дияволом). Душа культури, як рослина у ґрунті, розвивається лише у відведеному їй часі і просторі. Реалізувавши свої душевні сили (народ, мова, мистецтво, музика, філософія...) культура помирає. Цикл її існування становить, за Шпенглером, 1000-1200 років. Ознакою смерті є перехід культури

у стадію цивілізації, коли на зміну творчості приходять техніка і механічна робота, на зміну релігії – атеїзм, мораль заміщується владою грошей, розпустою, агресією.

Послідовником О. Шпенглера в поглядах на культуру був відомий англійський історик і соціолог **А. Тойнбі** (1889-1975). Як прихильник концепції **історичного коловороту** у розвитку локальних культур, **він розділив історію людського суспільства на окремі цивілізації**. Їх вивченню вчений присвятив 12-томну працю «Дослідження історії» (яку писав з 1934 по 1961 р.). Спочатку А. Тойнбі виділив для аналізу 21 цивілізацію, потім скоротив їх перелік до 13 найрозвинутіших, серед яких називалися антична, західна, православна, індійська, китайська, ісламська та інші. Цивілізації, що раніше розглядалися самостійними, були віднесені до цивілізацій-супутників. Згодом перелік було ним звужено до п'яти діючих, а саме західної, іспанської, індійської, китайської та православної.

А. Тойнбі гостро критикував західну цивілізацію за втрату духовності і надмірний розвиток меркантильних інтересів та споживацької психології. Нестримна індустріалізація і гонка озброєнь, на думку вченого, приведе до загострення екологічної кризи й посилення боротьби за сировинні ресурси. Індустріальні країни зустрінуться з ворожою позицією технічно відсталих країн, що неминуче завершиться глобальним конфліктом, і в кінцевому підсумку настане економічний занепад. У політичній сфері це приведе до відмови від демократії і встановлення диктаторських режимів. Врятування західної цивілізації від загибелі А. Тойнбі вбачав в оновленні духовності. Особливі надії він покладав на релігію, яка виступає головним інтегратором культури. Саме вселенська релігія, створена на основі синтезу різних релігій, здатна забезпечити «єднання в душі» різних народів.

Теорії Шпенглера і Тойнбі, висунуті у складну і кризову для світу епоху революції, мілітаризм, фашизм, тоталітаризм, на щастя, не здійснились. Сучасний європеєць скоріш за все, не поділяє шпенглерівського «ми занадто цивілізовані, щоб бути культурними», він скоріше погодиться із сентенцією Канта «ми занадто цивілізовані, але ще недостатньо культурні». Що ж до України, то чимало наших співвітчизників згодні, що нам потрібно більше цивілізованості, щоб належно оцінити і зберегти багатства нашої національної культури і донести її до нащадків.

3. Культура світова та національна

Сутність світової та національної культури, їх співвідношення, взаємозв'язки і взаємовпливи – одна з найважливіших проблем сучасної культурології. Неможливо уявити собі будь-яку історію культури без чіткого визначення цих понять, дослідження їх часових і просторових координат. Становлення «Історії української культури», як базової навчальної дисципліни за роки незалежності відображає складний пошук співвідношень у вказаних дефініціях. На початку дев'яностих років у вишах була запроваджена «Українська та зарубіжна культура», або «Історія світової та вітчизняної культури». Із 2003/2004р., натомість, введена «культурологія», з 2010/2011 навчального року міністерство освіти на зміну останньої дисципліни вводить

«Історію української культури» (при тому в окремих вишах та на факультетах, предмет залишив свої попередні назви).

Концепція дисципліни, так чи інакше, полягає у вивченні кращих матеріальних і духовних надбань української нації у контексті розвитку світової (європейської) цивілізації від найдавніших часів до сучасності.

За висловом філософа М. Бахтіна «культура завжди лежить на межах» з іншими культурами й епохами. Сучасна людина добре усвідомлює, що культурне існування кожної нації невіддільне від інших народів і, що всі вони підкоряються певним законам культурної комунікації. Можна уявити світову культуру, як безліч самобутніх культур, що знаходяться в діалозі і взаємодії не лише в нинішньому часі, але і не відстані з минулого у майбутнє. Досліджуючи культуру в такий спосіб, необхідно, з нашої точки зору, приділити увагу тим її феноменам (найбільш значущим і яскравим явищам, видатним шедеврам та іменам), що виникли на українських теренах та набули світового, загальнолюдського значення. Це, скажімо, Трипільська цивілізація, культура Київської Русі, українське бароко, творчість Шевченка, Сковороди, Грушевського, Вернадського тощо. Кожен із згаданих феноменів неможливо належним чином зрозуміти і оцінити без світового контексту. Людство в різний час по-різному усвідомлювало свою культурну єдність. Для Європи такими епохами єднання були Античність, Ренесанс, Бароко, Просвітництво. В 19 столітті відбулось декілька подій всесвітнього культурного значення – міжнародні виставки досягнень науки, техніки і культури у Лондоні (1851 р.), Парижі (1869, 1900), відновлення Олімпійських ігор за ініціативою П'єра де Кубертена (1896 р.). Але лише після 1945 р. здійснюються рішучі кроки до глобалізації перед лицем небезпеки нових світових катаклізмів та ядерної зброї. Дався взнаки і розвиток засобів масової інформації та комунікації.

Сьогодні явищами світової культури можна вважати Інтернет, Андронний колайдер, генетику, таблицю Менделєєва. Ними є музика Чайковського, Бетховена, Баха, живопис Леонардо да Вінчі, Ван Гога... Кожен школяр в Африці, Японії чи Європі вивчає теорему Піфагора, знає про сім чудес світу. Отже, термін «світова культура» визначає як усю сукупність, так і вищі культурні досягнення людства без яких неможливо уявити розвиток сучасної освіти, науки, виховання.

Серед прихильників існування світової культури відомі мислителі П. Тейр де Шарден (1881-1955), В. Вернадський (1863-1945), А. Швейцер (1875-1965) та ін., які вважали, що вона є системою цінностей, що формуються в надрах національних культур, але згодом набувають загальнолюдського значення. Більшість людей у розвинених країнах поділяють подібні «оптимістичні погляди», вбачаючи майбутнє людства у розвитку глобальних процесів в економіці, техніці, інформатизації, поширенні цінностей демократії, західного образу життя та культури. Але мудрість нашого часу полягає також і у визнанні за кожною національною культурою (навіть культурою нецивілізованих племен) права на самостійне існування та розвиток, у відстоюванні принципу **рівноправності всіх культур**, що суперечить будь-якому «культуро чи європоцентризму», претензіям на культурну гегемонію у

світі. На думку колишнього Генерального директора ЮНЕСКО Фредерика Сарагоси, «установлення справжнього культурного плюралізму – єдиний шлях, що дозволяє протистояти зростаючій однаковості, яку несе в собі експансія технічної цивілізації». Цей шлях повинен розглядатися як фактор світової рівноваги і творчості. Міжнародне співробітництво, забезпечує зближення людей і ідей, розширення взаєморозуміння і солідарності, паралельно сприяє зміцненню культурного аспекту розвитку, являє собою мету усякого розвитку.

Чимало сьогодні в світі і «песимістів», супротивників світової культури (антиглобалісти, націоналісти, ісламісти), які услід за О. Шпенглером, відстоюють думку про локальні, не пов'язані між собою цивілізації, відкидають цінності Заходу та пророкують його кризу і занепад.

Визначні *представники української культурологічної думки* завжди обстоювали право українців на розвиток власної мови, освіти, культури, разом з тим, вони бачили Україну невіддільною часткою світу.

Філософським підґрунтям української культурології із перших кроків її розвитку було вчення Г. С. Сковороди (1722-1794) про три світи. Перший світ – природа, або «макрокосмос» (всесвіт), другий світ – суспільство і людина, або «мікрокосмос», третій світ – це Біблія, або «світ символів». Кожний із світів, на думку Г. Сковороди, має двояку природу, «дві натури» - зовнішню, видиму, або «матеріальну природу», і внутрішню, або «духовну природу». Пізнай себе, вчив Сковорода і ти відкриєш світ. Яскравим прикладом того, як національна культура може заговорити мовою світу є творчість Тараса Шевченка. Порушивши одвічне правило поділу культури на елітарну, яка мусить осмислювати життя і низову фольклорну, Шевченко показав своїм Кобзарем, що народ здатний не лише оплакувати свою долю, але і вибирати її. Це був один із перших у європейській культурі національних і соціальних викликів самодержавству, що мав величезний резонанс і вплив на митців багатьох країн. Шевченкова любов до України не була сліпою, ніколи не затьмарювалася неприязню до інших народів, релігій чи небажанням перейняти їх кращий досвід. «Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, свого не цурайтесь» - закликав поет. Жагуча ненависть до самодержавства ніколи не переростала у Шевченка в несприйняття російської культури, яку він лише хотів бачити рівноправною з українською: «На москалів не зважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще нехай судять люди.»

Значний внесок у вивчення історичного шляху та своєрідних рис української культури, її внеску у світову цивілізацію належить цілій плеяді українських народників-просвітителів 19 століття, серед яких кирило-мефодіївці (М. Костомаров, П. Куліш), етнографи, історики, фольклористи (М. Драгоманов, В. Антонович, Ф. Вовк, О. Потебня, О. Русов, П. Житецький, М. Лисенко). Вони довели, що на довгому історичному шляху, який пройшла українська нація, справжніми творцями і носіями культури завжди були народні верстви, саме тому в ній особливе місце належить фольклору і

традиціям, яскраво вираженим у пісні, народній думі, декоративно ужитковому мистецтві, одязі.

Збереження цих традицій у найскладніший час, коли культура зазнавала руйнування внаслідок монголо-татарської навали, литовсько-польського панування, було запорукою культурного піднесення в добу гетьманщини XVII-XVIII ст., та відродження XIX століття.

Видатні українці кінця XIX - початку XX ст. добре знали, що тривалі періоди бездержавності нації найбільш руйнівні для її культури. У боротьбі за державу вони головну роль приділяли культурному чиннику, докладали максимум зусиль до створення якомога повнішої і узагальнюючої історії її культурного поступу. Робота не припинялась ні в роки першої світової війни, ні в добу революції, ні у вимушеній еміграції, де опинилась національна еліта після поразки визвольних змагань.

Упродовж тривалого часу була створена низка наукових праць та розвідок, які донині є класикою української культурологічної думки. Капітальні праці з історії української літератури написали М. Грушевський, М. Возняк, С. Єфремов, питання фольклористики досліджували М. Драгоманов, І. Франко, Ф. Колесса, , про мистецтво постійно писали Ф. Ернст, М. Голубець, Г. Павлуцький, Д. Антонович. У 1914-1916 рр. у Петрограді вийшла двотомна колективна праця «Украинский народ в его прошлом и настоящем», ініційована М. Грушевським з метою обізнати демократичну російську громадськість з прагненнями і поглядами українців у справедливому вирішенні національного питання. Членами редколегії та авторами видання були провідні українські вчені Ф. Вовк, Ф. Корш, А. Кримський, М. Туган Барановський, О. Шахматов, О. Русов, С. Томашівський.

Книжка Івана Огієнка (відомого вченого богослова) «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» (Київ, 1918) хоч і невелика за обсягом та популярна за змістом уперше надавала загальну історію розвитку української культури як окремої, незалежної від інших народів і держав.

У 1937 р., в Галичині у видавництві Івана Тиктора вийшла «Історія української культури» за ред. Івана Крип'якевича. У 14 зшитках-зошитах, кожен об'ємом у 50 сторінок, подана добре ілюстрована історія культури (окремо – побут, письменство, освіта, мистецтво) від княжої доби до 20 ст. Видання надзвичайно оригінальне, недороге, але естетично вишукане, цікаве за змістом. Можна уявити, з яким заохоченням і захватом купували і зачитували ці книжечки українці у міжвоєнній Польщі. Значною подією у житті української діаспори став вихід циклу лекцій, прочитаних видатними вченими-емігрантами для студентів Українського технічно-господарського інституту у Подебрадах (Чехословаччина) під загальною назвою «Українська культура» (публікація кінця 30-х рр., 1940, 1947, 1988). Організатором збірника та автором більшої частини матеріалу був Дмитро Антонович – видатний політичний, громадський діяч доби УНР, письменник, мистецтвознавець. Його колеги – Дмитро Дорошенко – визначний історик, провідник УНР, Дмитро Чижевський – учений, філософ із світовим ім'ям, Володимир Січинський – знаний

архітектор та художник, Василь Біднов – член УЦР, історик церкви та інші науковці – справжній цвіт еміграції. Книга поєднувала науковість із популярністю, її базовою основою були новітні, на той час, концепції західної культурології. Не поділяючи ідеалістичних концепцій та теорій локальних культур, Антонович вписує українську культуру у європейський духовний простір, застосовуючи до неї ті ж самі схеми систематизації і періодизації. Як знавець історії мистецтва, вчений наводить численні приклади українських пам'яток візантійсько-романського, готичного, ренесансного, барокового стилю з їх місцевими особливостями. Світова і національна культура постають у динамічному процесі переплетіння, взаємозв'язків і взаємовпливів. Чим відкритіша національна культура до світу, вважав Антонович, тим вона багатша і життєдайніша. До інших помітних наукових доробків вчених діаспори слід віднести тематичну тритомну «Енциклопедію українознавства» (Мюнхен - Нью-Йорк, 1949р.), «Нариси з історії нашої культури» Є. Маланюка (Нью-Йорк, 1954 р.), «Тисяча років української культури» М. Семчишина» (1965 р.).

У роки Незалежності усі згадані вище книжки були надруковані в Україні, що дало поштовх до розвитку сучасної культурологічної думки. Такими її представниками як І. Дзюба, М. Попович, Я. Ісаєвич, А. Макаров, В. Овсійчук та ін. в останні роки написано чимало ґрунтовних та цікавих праць. З 2001р. здійснюється видання п'ятитомної «Історії української культури» - фундаментальної академічної роботи, до створення якої долучились численні наукові установи та провідні фахівці. В ній українська культура розглядається у всіх її царинах, від найдавніших часів до сучасності, у науковий обіг введені тисячі нових пам'яток та імен, простежуються європейські і світові контексти зв'язків і впливів. Вже вийшли друком чотири томи видання, останній – «Українська культура 19 ст.» (у 2-х книгах) має обсяг понад 2,5 тис. сторінок. Без сумніву, вказана праця, не лише поглибить наші знання про українську культуру, але дасть можливість ширше пропагувати її світу.

4. Ранні форми культури

Щодалі сучасне людство, завдячуючи науці, занурюється у глибини матерії та космосу тим більш постають питання про самий сенс його існування і майбутнє. Для оповідачів Біблії час від створення Богом світу до різдва месії вираховувався в 5508 років, згідно і з теорією Великого вибуху (Big Bang – англ.), що спричинив виникнення реальності, яку ми сьогодні намагаємося осягнути, цей часовий термін вимірюється у $13,7 \pm 0,13$ млрд. років, а вік Землі у 4,5-5 млрд. років. Співставлення різновеликих чисел навряд чи дасть відповідь на питання, які хвилюють як релігію, так і науку - чи здатна людина зберегти гармонію у власній душі, усвідомити своє високе призначення у Всесвіті.

Історія і культура людства чи то на відстані у сім тисяч років від Адама і Єви, чи 3 млн. років від появи гомінід, за свідченнями антропологів,

демонструє цілу низку злетів і падінь, які, однак, завершувались новими сходженням до вершин.

У пролозі до фільму «Космічна одісея 2001р.» американського режисера Стенлі Кубрика (знятий у 1968р. за оповіданнями Артура Кларка, визнаний найкращим науково фантастичним фільмом в історії Голівуду), показано, як у бійці між двома групами приматів, перемогу здобувають ті, хто скористався ,як палицею, випадково підбраною на землі кісткою. «Зрозумівши» силу цієї зброї мавпа у захваті потрясає нею. Підкинута в гору, кістка на наших очах уповільнено здійснює декілька обертів, перетворюючись на космічний корабель, що рухається у темній безодні до Юпітера на пошуки невідомого. Дійсно, історія цивілізації може постати у нашій уяві, як декілька обертів, як мить у безкінечності часу і простору.

Для вчених завжди надзвичайне значення мало вивчення процесів *генезису* (від грецьк. genesis – походження, виникнення, розвиток) культури на її ранніх стадіях. Джерелами вивчення ранніх форм культури, або, іншими словами, культури первісного ладу, є дані накопичені, принаймні, за останні двісті років, таких наук як геологія, палеонтологія, палеоботаніка (дослідження скам'янілих залишків рослин, тварин, тощо), археологія, антропологія (вивчення людських типів за будовою їх кістяка та черепа), етнографія, лінгвістика... Новітні методики дослідження молекулярної структури давніх залишків, способи радіовуглецевого аналізу як біологічного матеріалу, так і *артефактів* (від лат. ARTEFACTUS – штучно створений, річ не природного походження) дають можливість із точністю до сотень, а інколи десятків років датувати час їх існування.

На ранніх стадіях розвитку людства наука розглядає три, тісно пов'язані між собою, види його еволюції: *антропогенез* (розвиток людини як біологічної істоти), *соціогенез* (суспільні форми існування людини), *культурогенез*. У найбільш загальному вигляді вони подані у наступній таблиці.

Антропогенез	Соціогенез	Культурогенез
«Homo habilis» (людина уміла)	первісне стадо рід плем'я сім'я матріархат патріархат.	Еволюція знарядь праці, використання вогню, мова, форми релігії, ознаки творчості, письмо.
«Homo Erectus» (людина прямоходяча)		
«Homo Neandertalsis» (неандерталець)		
«Homo Sapiens» (кроманьйонець)		

Антропо і соціогенез найбільш тривалий і складний процес формування людини, що налічує сотні тисяч років. Про деякі його етапи і досі немає однозначних відповідей. Так, тип «Homo habilis», визнаний першим представником людського роду, був відкритий лише у 1961р. під час археологічних розкопок в ущелині Олдувай у Танзанії. Згодом з'ясувалося, що подібні істоти існували у східній і південній Африці вже понад 3 млн. років тому. З людьми їх споріднює пряма хода і «уміння» розколювати камінь та загострювати деревину, створюючи примітивне знаряддя для полювання. Антропологи відносять habilis до австралопітеків (australis – південна, pitekos - мавпа) еволюція яких налічує декілька сотень тисяч років, при цьому як сам людський тип, так і його вміння майже не змінювались.

Homo ERECTUS, або архантроп (давня людина – грецьк.), що з'явився близько 2 млн. р. тому вже, безумовно, представник людського роду. Він також уперше з'явився на африканському континенті, але, з часом, мігрував в Азію, на Кавказ. Найбільш «прогресивними» типами Erectusa є синантропи (Китай, Азія) та пітекантропи (Індонезія та ін.) які мали близьку до сучасних людей вагу мозку, володіли способами обробки каменю, жили у печерах, використовували вогонь, вдягались у хутро і шкіру тварин. Наука у дослідженні цього типу людини оперує досі не дуже значним матеріалом, тому кожна нова знахідка сприймається як сенсація. У 90-х роках 20 ст. на гірському плато Дманісі у Грузії було знайдено декілька черепів та понад п'ятдесят кісток архантропів, що жили 1,8 млн. р. тому. Вони збереглись лише через те, що опинились під товстим базальтовим шаром, утвореним після виверження вулкану. Знайдений недавно у Індонезії і карликовий вид архантропа, якого вчені назвали – хобітом. Найбільш відома *Ашельська* епоха, або культура архантропа, тривалість якої визначається добою раннього палеоліту (у місцевості Сент-Ашель на півночі Франції виявлені кам'яні рубила овальної, круглої та витягнутої форм, дрібні знаряддя з каменю, кістки. Подібні знахідки траплялись у Східній і Західній Європі, Азії, на Кавказі).

Необхідно зазначити, що уся стародавня історія постає перед вченими як *сукупність археологічних культур*, кожна з яких характеризується певними артефактами, які мають ідентичні риси на певній території і відрізок часу. Археологічні культури називають цеглинами, з яких зводиться будівля *доісторії*. Важливим у науці є поняття *культурного шару*. Подібно до того, як за кільцями на зрізі деревини можна встановити її вік та зміни клімату, так у нашаруваннях землі вчені виявляють порожнини, або культурні шари, заповнені артефактами. Товщина культурного шару, пов'язана з тривалістю існування культури, та інтенсивністю господарської діяльності, може коливатися від сантиметрів до десятків метрів. Не до кінця з'ясовано у науці питання переходу від архантропів до сучасного типу людини. Відомо, що Homo erectus вимирає близько 200 тис. років тому (хоча в окремих місцях його існування простежується до 30 тис. р.). Перехідним типом прийнято вважати Homo Heidelbergensis (гейдельбергська людина), що жила понад 600 тис. р. до нас. Внаслідок більш успішної ніж попередні типи людей еволюції від нього відділились дві майже рівноцінні гілки розвитку – Homo Neandertalensis

(Неандертальська людина) та Homme De Cro-Magnon (франц. кроманьйонець). Обидві вважаються представниками *Homo Sapiens* – людини розумної.

Типи неандертальців досліджені на протязі від 300 тис. – до 24 тис. р. тому, коли вони остаточно зникли. Це була людина із масивними м'язами, кремезною статурою, сильними щелепами, більшою ніж у сучасних людей головою, проте зі скошеним лобом і майже без підборіддя. Їх досягнення представлені *Мустьєрською археологічною культурою* : крупні кам'яні рубила, сокири, наконечники списів, використання вогню. Є і ознаки духовного життя – тіла мерців прикрашені амулетами, обряд поховання свідчить про вірування у загробний світ (кістяки лежать обличчям на схід сонця, біля них покладені предмети вжитку, їжа). Дослідження генома неандертальців, що проводились у 2010 році, показами, що він на 99,5% співпадає із генами сучасної людини. Від 1 до 4% суто неандертальських генів присутні у цілого ряду народів світу.

Найбільш вірогідною причиною зникнення неандертальців вважається витіснення їх, внаслідок боротьби і конкуренції, кроманьйонцями, або *Homo sapiens sapiens* (сучасна, розумна людина). Стосунки між двома гілками еволюції людини, вочевидь, напружені, тривали тисячі років. Не виключено, що ці типи людей періодично змішувались, але врешті, близько 35 тис. р. тому, кроманьйонська людина здобула остаточно перемогу завдяки своїм фізичним здатностям, розуму і культурі. Череп і кістяк кроманьйонця (найбільш значна знахідка у печері Ла Кроманьон у Північній Франції, 1868 р.) повністю співпадають з анатомією сучасної людини, мозок менший за неандертальця, але краще «упакований», має значно більшу лобову частину і тім'я. Порівняно зі своїм конкурентом кроманьйонець набагато швидше і ефективніше виготовляв і використовував знаряддя праці. Крім каменю засвоїв обробку кістки, з якої створював широкий асортимент легких і зручних наконечників списів, шил, голок, полював за допомогою списометалки, сплітав тенета для рибної ловлі.

У добу пізнього палеоліту (30-10 тис. р. до н.е.) із завершенням антропогенезу та появою сучасної людини, природа ніби відпочиває, виконавши свою місію, в той же час, культурна еволюція набуває надзвичайно стрімкого розвитку. Насамперед, це позначилось на духовному житті людей. Розвиненими і різноманітними стають форми первісних вірувань серед яких виділяють *анімізм* (від лат. *anima* – душа) – віра у людські душі, які зі смертю відлітають на небо, або переселяються у природу чи новонароджених. *Тотемізм* – ототожнення себе з природою викликало ідею спорідненості з певними її об'єктами (тотемом той чи інший рід вважав певну тварину, рідше рослину чи явище природи). Рід захищав свого тотема, не вживав його в їжу, тощо. *Фетишизм* – віра у надприродні властивості неживих предметів (культові статуетки, знаряддя праці). *Магія* – віра у здатність людини особливим чином впливати на інших людей, або явища природи. Поступово виникали касти жерців (магів), чаклунів – наділених певною енергетикою людей, що здійснювали обряди заклинань та ворожінь.

З релігією тісно переплітається «первісне мистецтво». Помітний його слід залишився у *наскельному живописі*. У 1875 р. у іспанських Піренеях була

відкрита печера Альтаміра, стіни якої суцільним шаром вкривали зображення флори та фауни. Ще сенсаційнішим було відкриття у 1940 р. у Франції печери *Ласко*, яку називають «Сикстинською капелою кам'яного віку». Вчені і досі не можуть до кінця збагнути, як могло первісне плем'я, що мешкало у печері 17 тис. років тому, зображувати тварин і людей з майстерністю, на яку здатен не кожен сучасний художник. З нашої точки зору, це пояснюється сакральним, магічним призначенням зображень. Первісний художник не мріяв про власну славу або красу образів. Намагаючись якомога точно відтворити звіра та мисливця, він закликав на допомогу у полюванні вищі сили. Значний інтерес для світової науки представляють культурні знахідки пізньопалеолітичної доби в Україні.

Сучасні енциклопедії та словники з археології докладно описують відкриття українських вчених у Межирічі та Мізині. Знайдені у 1965 р. в с. *Межиріч* Канівського району Черкаської області чотири чудово збережених житла племені мисливців на мамонтів не мали у світі аналогів. Кожне із жител мало каркас із величезних бивнів, стіни і фундаменти укладались кістками і черепами тварин. В середині знаходились заглиблені у землю вогнища, навколо яких «кухонні» пристрої та знаряддя – чашки, світильники, кам'яні ножі, скребки. Біля входу в одне із жител стояв великий череп мамонта, на лобній частині якого червоною вохрою зроблений малюнок: між пучками ламаних ліній розкидані крапки та плями. Вважається, що стародавній митець у такий спосіб відтворив багаття.

На каркас жител напинали товсті шкіри звірів, долівку встеляли хутром. Можна лише дивуватись, який затишок, не казати комфорт, створювали для себе первісні люди, що мешкали тут понад 15 тисяч років до нашого часу. Свідченням світової відомості і наукового значення цього відкриття є його демонстрація на виставках у Японії, Франції, США, відтворення оригінального макету у залі Палеонтологічного музею НАН України у Києві.

Не менш дивовижна *мізинська* стоянка біля Новгород-Сіверського. Тут знайшли багато унікальних предметів з кістки, зокрема браслети з орнаментом у вигляді меандру (геометричний малюнок), яким досі немає аналогів у Європі. Загадковим є зображення на одній із кістяних платівок плану поселення. На ньому чітко вказані місця розташування річки, гірського плато та жител.

У більшості археологічних знахідок доби пізнього палеоліту зустрічаються артефакти, що свідчать про організацію родових та шлюбних відносин у добу т. зв. матріархату. Це численні зображення символів жіночої і чоловічої статі, статуетки «Венер кам'яного віку», які датують 25-20 тис. років. Із появою людини розумної дородову громаду ашельської та мустьєрської епох, заступає родова організація.

Кожен рід включав у себе кровно споріднених членів громади. Невпорядковані *ендогамні* (між близькими родичами) стосунки замінюються *екзогамними*. Уникнення інцесту мало, вочевидь, позитивні наслідки, зменшуючи кількість генетичних спадкових хвороб. В той же час, на думку дослідників, екзогамія роду вела до ендогамії племені – більш тісних контактів між представниками різних родів, що стали об'єднуватись у нову

прогресивнішу спільноту - плем'я. На ранніх стадіях екзогамія носила і груповий характер – коли усі чоловіки одного роду «брали шлюб» з жінками іншого. Не дивно, що у добу матріархату спорідненість у роді визначалась за материнською лінією, оскільки за групових статевих відносин, батьківська лінія при народженні дітей не завжди простежувалась. Жінка виступала в ролі охоронниці сімейного вогнища, цінувалась, насамперед, її здатність до репродукції роду. У зображеннях «венер» кам'яного віку виразно виступають ознаки їх плодючості, сексуальності (найхарактерніші є «Віллендорфська Венера» знайдена у 1908 р. в Австрії, та венера з Костенок (Росія, кінець 20 ст.)

В добу мезоліту (від грецьк. mezos - середній), що триває від 9 до 6 тис. р. до н. е. на європейській території поступово сходить льодовик, значно пом'якшується клімат, з'являється більшість відомих сьогодні типів рослин і тварин, процес культурогенезу пришвидшується. Найбільшими досягненнями цієї епохи, яку вчені називають перехідною, було винайдення лука і стріл, розповсюдження рибальства, приручення диких тварин та використання *мікролітів* – невеликих за розміром, але добре відшліфованих і просвердлених кам'яних знарядь у великому асортименті. З'являються і перші ознаки парної сім'ї.

У наступну епоху, *неоліту* (нового кам'яного віку) 6-3 тис. р. до н.е. культурні зрушення були настільки стрімкими, що цей час називають *неолітичною революцією*. Її ознаки: поява відтворюючого господарства (землеробства і скотарства), виробництво керамічного посуду, формування сім'ї і поступовий перехід від матріархату до патріархату.

Українські землі в добу неоліту були ареною міграцій численних етносів, які приходили як з Волги і Уралу так і з Малої Азії чи Балкан. Йшов складний не до кінця зрозумілий науці процес формування індоєвропейської спільноти, коли прийшли народи змішувались з *автохтонами* (місцевими, осілими, укоріненими). Археологи дослідили в межах України цього часу, принаймні, 6 великих археологічних культур – Дунайську (лінійно-стрічкової кераміки) (5 тис. до н.е.), Буго-Дністровську (6-поч. 4 тис. до н. е.), Кримську (5-4 тис. до н.е.), Дніпро-Донецьку (др. пол. 5 тис.), Сурську (5-4 тис.), та ямково-гребінцевої кераміки (кін. 5 – поч. 4 тис.). Поселення останньої виявлені уздовж Дніпра та на півдні.

Не менш важливі культурні процеси відбувались на європейських та українських теренах в кінці неоліту і епоху міді та бронзи (3-1 тис. до н.е.) якою завершується первісна культура. Найбільш знаменитими пам'ятками є *мегаліти* (megas – великий, грецьк.) – монументальні кам'яні споруди, що зводились для поховань, ритуально-релігійних цілей і, навіть, для астрономічних спостережень. На території Європи виявлено понад 50 тисяч великих і малих мегалітів (серед них *менгіри* – вертикально вкопані в землю кам'яні брили, *кромлехи* – поставлені по колу камені, *дольмени* – кам'яні скрині або камери). Найбільш знаменитим є кромлех Стоунхендж в Англії, спорудження якого відносять до 3,5-1 тис. р. до н.е. Це було величезне святилище, місце поховання багатьох поколінь людей, крім того стародавня астрономічна обсерваторія. На її спорудження пішло понад дві сотні мегалітів

вагою від 5 до 50 тонн Кам'яний кар'єр, в якому вирубані ці брили, знаходиться на відстані понад 300 км. від Стоунхенджа.

Унікальне значення має мегалітичний комплекс Кам'яна Могила біля м. Мелітополь на Запоріжжі. Кам'яний пагорб, заввишки 12 метрів посеред степу над річкою Молочною є природнім утворенням. Це залишок пісковика, що мільйони років був на дні Сарматського моря. Із найдавніших часів це місце приваблювало людей загадковістю і містикою, а згодом було перетворене на центр обрядів і поклоніння богам. У скелі виявили 65 гротів і печер із тисячами *петрогліфів* (кам'яні різьблення), що зображують тварин, сцени полювання, символічні знаки.

Одним з найбільш яскравих і непересічних явищ пізнього неоліту та мідного віку, є відома сьогодні усьому світові *трипільська культура*. 1993 р. ЮНЕСКО оголосила її роком. Уперше культуру відкрили румунські археологи на території села Кукутені в кінці 19 ст., майже ідентичні знахідки були зроблені у 1899 р. археологом Вікентієм Хвойкою у Трипільлі Київської області. Культура трипільля – кукутень охоплює територію у 35 тис. км², десятки поселень розкопані у Румунії, Молдові, найбільше в Україні. Їх хронологія знаходиться у межах 4-2,5 тис. р. до н.е.

В часи розквіту своєї цивілізації трипільці створювали найбільші за розмірами поселення у Європі, так звані *протоміста*, число мешканців яких сягало 15 тис. чоловік. Майданецьке поселення України займало площу – 270, Тальянки – 400 гектарів. У центрі протоміста розташований великий майдан, де проводились зібрання племені та відправлялись пожертви, навколо концентричними колами розходились вулиці, нагадуючи символіку сонячного диску. Будинки були одно і двоповерховими з дерева, очерету та глини, у них було декілька кімнат, розділених перегородками, долівка із обпалених глиняних плит, частина помешкань опалювалась печами та відкритими вогнищами. У господарстві було багато домашньої худоби і свійських тварин. Глиняні фігурки корів, биків, свиней, кіз, собак часто трапляються у розкопках. Знали трипільці підсічне землеробство, вирощували півчасті пшениці, ячмінь, просо, льон, проте легенди про короваї хліба, який вони нібито випікали, спростовані вченими. На той час в Україні ще не утворилися знамениті чорноземи, тому після декількох років господарювання земля виснажувалась і плем'я залишало її. Духовний світ трипільських племен надзвичайно багатий, але, в значній мірі, загадковий.

Версія Хвойки про автохтонність, або генетичний зв'язок трипільців із слов'янами не підтверджена. В етнічному відношенні вони були вихідцями із середземноморсько-балканського регіону, можливо навіть вірменського коріння. Верховну владу здійснювали вожді племен та жерці, але суспільне розшарування не значне. Відсутні і ознаки військової організації, майже не зустрічається зброї. Практично до кінця свого існування трипільська цивілізація мала матріархальний устрій, поклонялася богині-матері, про що свідчить велика кількість її антропоморфних статуєток.

Справжнім мистецтвом є трипільська кераміка. Виліплена без допомоги гончарного кола, вона має надзвичайні форми орнаменту і символіку зображень. Немає сумніву, коли дивишся на розписи трипільських глечиків, загадкові лінії на біноклевидному ритуальному посуді, що їх мовою не гірше ніж через писемність передавались знання і вірування.

Зникнення трипільської спільноти пов'язане із цілим рядом причин – погіршення природно-кліматичних умов і занепад землеробства, конфлікти із сусідами – більш войовничими кочовими народами, процеси міграцій та асиміляцій індоєвропейських народів. На Сході ранні форми культури вже поступаються повноцінним цивілізаціям Шумеру та Стародавнього Єгипту. І хоч українські терени, як власне і європейські, ще на довгі століття знаходились поза межами цивілізації накопичений тут у первісну добу культурний досвід став як національним так і загальнолюдським надбанням.

Для кращого засвоєння питання пропонується скористатись таблицею.
(див. додаток в кінці посібника с.153)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
Тема 1. Основи теорії культури	5
Тема 2. Антична культура та її український ареал.....	22
Тема 3. Культура Середніх віків	38
Тема 4. Українська культура доби Відродження.....	60
Тема 5. Культура бароко і Просвітництва.....	73
Тема 6. Україна і українці в європейському культурному просторі XIX ст.....	90
Тема 7. Новітня українська культура XX ст.....	110
Тема 8. Україна в сучасному світовому культурному просторі.....	128
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ.....	140
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	150

